

Ścibior, Jolanta M.

**Zespół monet arabskich - dirhemów
znalezionych w Trzciance, pow. Sokółka**

"Podlaskie Zeszyty Archeologiczne", 4, 2008,
s. [210]-222

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZESPÓŁ MONET ARABSKICH – DIRHEMÓW ZNALEZIONYCH W TRZCIANCE, POW. SOKÓŁKA

Podczas badań wykopaliskowych na grodzisku w Trzciance, pow. Sokółka w 2007 roku znaleziono 7 arabskich monet – dirhemów (całych i fragmentów). Znajdźisko to potwierdza istnienie dalekosiężnych szlaków handlowych prowadzących z wybrzeża Morza Bałtyckiego przez ziemie polskie i Ruś na terytorium Kalifatu Wschodniego (Bagdadzkiego).

Słowo *dirhem* pochodzi od *drachmy*, nazwy srebrnej monety, stanowiącej podstawę obiegu pieniężnego w Iranie, rządzonym przez dynastię Sasanidów, podbitym przez Arabów w 1 połowie VII w. n.e. po dwóch wielkich bitwach, stoczonych pod Nihawendem (16 AH = 637 AD) i Qadisiją (23 AH = 642 AD). Początkowo monety bite przez władców arabskich naśladowały drachmy Sasanidów; stopniowo ewoluowały, najpierw przez dodawanie w otoku rewersu słów arabskich i krótkich zdań, później przez stopniowe eliminowanie elementów perskich (portretu króla, symboli mazdaizmu, wreszcie pisma pahlawi), w końcu po roku 79 AH za panowania kalifa Abd al Malika ukształtował się wzór dirhema z polami wypełnionymi pismem kufickim. Napisy te zawierały dane o miejscu i roku emisji oraz wersety z Koranu o treści religijnej. Pismo kufickie (nazwa pochodzi od miasta al Kufa) to alfabet arabski pisany na sposób kanciasty i uproszczony, odpowiedni dla rycia napisów w kamieniu i metalu. Ze względu na obowiązujący w islamie zakaz przedstawiania ludzi i zwierząt podstawowym elementem dekoracyjnym były napisy. Budowle i wyroby rzemiosła artystycznego zdobione były również motywami roślinnymi. W okresie reformy al Malika obniżono wagę dirhema z początkowych 4 g do 2,6 g, a następnie podwyższono do 3 g. Taka waga utrzymywała się przez następnych kilka stuleci.

Kalif (czyli następca proroka Muhammada) Omar ibn al Hattab wprowadził nowy kalendarz – era muzułmańska rozpoczyna się od daty Hidzry, czyli emigracji Muhammada z Mekki do Medyny (22 czerwca 622 AD). Ponieważ rok księżycowy, na którym oparto kalendarz muzułmański jest krótszy od słonecznego, 100 lat AH odpowiada 97 latom AD. Datę emisji monet zapisywano odtąd zgodnie z nowym kalendarzem, lecz

nie cyframi, a słowami, np. rok 252 AH zapisywany jest jako *dwa i czterdzieści i dwieście*.

Większość napisów na monetach miała charakter konwencjonalny i nie ulegała zmianie w ciągu stuleci. Na awersie w polu środkowym (A1) umieszczano szahadę – wyznanie wiary w trzech wierszach:

*Nie ma Boga prócz Boga Jedyneego. Nie ma On towarzysza.*¹

W otoku (A2) znajduje się napis, określający miejsce i rok wybitcia monety:

W imię Boga wybito ten dirhem w (nazwa mennicy) w roku (data słowami).

W okresie walk o władzę pomiędzy dynastią Omajjadów a zwolennikami nowej rodziny – Abbasydów (około 130 AH) pojawia się na krótko druga legenda otokowa (A3), będąca 23 wersem XLII Surę Koranu:

Powiedz: nie żądam od was za to żadnej zapłaty prócz miłości dla bliskich.

Dirhemy z tym napisem były bite przez kilka lat.

Po roku 201 AH pojawia się inna druga legenda otokowa (A3). Jest to fragment XXX Surę Koranu, wers 4 i 5:

Do Boga należy władza tak przedtem, jak i potem [tzn. w przeszłości i przyszłości] i tego dnia będą się radować wierni z pomocy Boga.

Na rewersie początkowo umieszczano w polu centralnym (R1) tekst CXII Surę Koranu w czterech wierszach:

Bóg Jedyne, Bóg Wiekuisty, nie zrodził i nie został zrodzony, nikt nie jest Jemu równy.

Ten napis, w połączeniu z napisem awersu, stanowił podkreślenie arabskiego monoteizmu i zarazem przeciwstawienie chrześcijańskiemu dogmatowi o Trójcy Świętej. Za panowania pierwszego kalifa z dynastii Abbasydów, Abu al Abbasa al Saffaha ustąpił on miejsca formule, wywodzącej się z IX Surę Koranu, a stanowiącej poniekąd dalszy ciąg szahady z awersu:

Muhammad Posłaniec Boga.

Napis ten uzupełniany był później przez formuły, zawierające imię i tytuły honorowe kalifa, niekiedy także jego następcy, a także imiona bądź tytuły honorowe wezyrów.

Napis otokowy rewersu (R2) pozostaje niezmienny przez cały czas bicia dirhemów i brzmi:

Muhammad Posłaniec Boga. On jest Tym, który wysłał Swojego Posłańca z drogą prostą i religią prawdy, aby ją wzniesć ponad wszelką religię, chociażby to było nienawistne dla bałwochwalców. Jest to wers 9 LXI Surę Koranu.

Najczęściej występującą grupą zmiennych napisów na dirhemach są imiona i tytuły władców i ich następców. Często poprzedza je formuła *władca wiernych, syn wład-*

¹ Wszystkie fragmenty *Koranu* wg tłumaczenia Józefa Bielawskiego.

cy wiernych, rządca związku wiernych i in. Na monetach umieszczane bywają także imiona dostojników państwowych, gubernatorów prowincji, dowódców wojskowych. Na jednej z monet znalezionych w Trzciance występuje napis Zu ar Rijasatajn (*piastujący dwa urzędy*) – jest to honorowy tytuł al Fadla ibn Sahla, pierwszego ministra i głównodowodzącego wojsk kalifatu za panowania al Ma'muna, zaś na awersie innej z monet al Mutawakkila imię jego następcy al Mu'tazza.

Pojedyncze litery i grupy liter, występujące na dirhemach najczęściej występują jako oznaczenia dobrej, rzetelnej wagi monety. Są to litery *bh*, *h*, *m*, *w*. Pojawiające się na dirhemie z Trzcianki słowo *bah* (zapisywane jako *bh* lub znak tak samo odczytywany) może mieć takie właśnie znaczenie.

Dirhemy bito na rozległych terytoriach arabskich w licznych miastach. W czasach panowania dwóch pierwszych dynastii (Omajjadów i Abbasydów) liczba mennic wynosiła około 160, nie licząc tych, których używali władcy muzułmańscy niezależni od kalifatu wschodniego. Na monetach niekiedy występują nazwy prowincji w zastępstwie nazw stolic tych prowincji, a także – obok nazwy mennicy – słowo al Maszriq (Wschód) dla zaznaczenia, że monetę wybito na obszarach wschodniej części kalifatu. Do najbardziej znanych i długotrwanie użytkowanych należą mennice w Damaszku (Damaszq), Bagdadzie (Madinat as Salam), Samarkandzie (Samarqand), Merw, Herat, al Ahwaz (Suq al Ahwaz), al Basra, al Kufa, Misr (Egipt; nazwa oznacza właściwie stolicę tej prowincji, czyli Fustat), ar Rafiqa, Wasit i ar Rej (al Muhammadija).

Napływ pierwszych dirhemów na ziemię polskie można datować już na 2. połowę VIII wieku. W końcu tego stulecia i w wieku IX dirhemy stopniowo uzyskały przewagę nad monetami bizantyjskimi. W 1. połowie X wieku w skarbach występują niemal wyłącznie monety arabskie. Dopiero pod koniec tego stulecia i w XI wieku ich znaczenie maleje na rzecz monet europejskich (bawarskich, saskich, nadreńskich, duńskich, angielskich, czeskich, węgierskich), bizantyjskich i polskich. W ostatniej ćwierci XI wieku dirhemy nie występują już w skarbach.

Wiele okazów dirhemów znanych ze skarbów polskich było fragmentami monet. Ponieważ waga dirhema wynosiła około 3 g, a monety wybite były niemal z czystego srebra, a ich siła nabywcza była bardzo duża. Dlatego dzielono je na 2, 3, 4 i więcej części, by uzyskać pieniądź zdawkowy. Należy przy tym pamiętać, iż rzeczywistą jednostką rozliczeniową był kruszec na wagę, a nie dirhemy czy denary, stąd nie tylko zwyczaj dzielenia monet, ale również częsta obecność w skarbach srebrnych placków i ozdób oraz ich fragmentów. Zjawisko to zaobserwowano między innymi w skarbach z: Lublina-Czechowa; Dębicza i Dzierznicy, pow. Środa; Grzybowa, pow. Września; Ciechanowa; Góry Strękowej, pow. Łomża; Klukowicz, pow. Siemiatycze).

Dirhemy, które dostawały się na ziemię polskie jako zapłata za niewolników, bydło, skóry, futra, miód czy bursztyn często nie były traktowane jako pieniądz, dlatego między innymi bardzo długo pozostawały w użyciu – często przez 100-200 lat a nawet dłużej od chwili ich wybitcia. Monety obecnie znajdowane w skarbach i grobach, niejednokrotnie pełniły funkcję ozdób. Z przewierconym otworem lub dorobionym uszkiem służyły jako zawieszki przy naszyjnikach lub przepaskach na głowę. Takie zawieszki często trafiały ponownie do obiegu, a przebity w nich otwór ułatwiał ich przenoszenie i przechowywanie – nanizane na sznurek trudniej było zgubić. Zwyczaj noszenia srebrnych monet zachował się aż do końca XIX wieku w wielu regionach wschodniej Polski. Zamożne kobiety wiejskie chętnie dodawały do odświętnego stroju srebrne ruble do sznurów koralii.

Monety arabskie docierały na ziemię Polski kilkoma drogami. W jakimś niewielkim zakresie wykorzystywano jeszcze stare rzymskie szlaki handlowe, prowadzące z dorzecza Dunaju przez Bramę Morawską i przełęczę karpackie na północ. Część srebra sprowadzano też z południowego wschodu przez Ruś albo z zachodu, z Andaluzji i Maghrebu przez Ratyzbone i Pragę szlakiem żydowskich kupców, Radianitów. Ale najpewniej większość arabskich monet dotarła do Polski z północy, za pośrednictwem ludów skandynawskich, drogą zwaną przez średniowiecznych kronikarzy *od Waregów do Greków*. Początki funkcjonowania tego szlaku zdają się sięgać VI wieku, a znaleziska w osadach i grobach wikingów wskazują na prężny i kwitnący handel Północy ze Wschodem. Nie jest wykluczone, że przez Podlasie przebiegała jedna z odnóg tego szlaku i że można z nim wiązać znaleziska dirhemów z Trzcianki, Klukowicz, Drohiczyzna czy Góry Strękowej.

K a t a l o g

Wszystkie monety, których rok emisji był czytelny, wybito za panowania dynastii Abbasydów pomiędzy r. 198 AH i 252 AH. Zidentyfikowane mennice to Madinat as Salam, Samarqand oraz prawdopodobnie ar Rafiqa.

1. Abd Allah al Ma'mun (195-218 AH = 810-833 AD).

Madinat as Salam, r. 198 AH (813/814 AD).

Awers

A1: szahada;

A2: dobrze czytelna nazwa mennicy i rok wybitcia.

Na zewnątrz A2 podwójny otok sznureczkowy i ornament: O-oo-O-oo-O-oo.

Rewers

R1: Muhammad/Posłaniec/Boga, nad legendą *dla Boga*, pod nią *Zu ar Rija-satajn*;

R2: Sura LXI w. 9, ujęta w dwa pojedyncze otoki sznureczkowe.

Średnica 23 mm, waga 2,747 g.

Moneta wybita centrycznie, dobrze zachowana, nieznacznie pocięta.

2. Abd Allah al Ma'mun.

Miejsce wybitcia ?, r. 2**

Awers

A1: szahada (czytelny wers 1 i częściowo 2);

A2: czytelne słowo *dwieście*, reszta daty i nazwa mennicy odcięte.

Na zewnątrz A2 podwójny otok sznureczkowy i ornament oo-oo-oo-oo-oo.

Rewers

R1: jak nr 1, pod legendą słowo *bah* (?);

R2: jak nr 1.

R1 oddzielona od R2 podwójnym otokiem sznureczkowym, na zewnątrz R2 pojedynczy otok sznureczkowy przerwany ornamentem o-o-o-o-o-o.

Średnica 24 mm, waga 1,434 g.

Moneta wybita centrycznie, zachowany fragment ½, przecięta w połowie równoległe do wersów A1, dwukrotnie zgięta prostopadle do linii przecięcia.

3. Abu al Fadl Dza'far al Mutawakkil al' Allah (232-247 AH = 847-861 AD).

[Sa]marqa[nd], r. [2]42 AH (856/857 AD).

Awers

A1: szahada, pod nią *al Mu'tazz bi Allah*;

A2: słabo czytelna – dobrze widoczne liczby *dwa i czterdzieści* (reszta daty odcięta) oraz litery w zatartej nazwie mennicy: *mrq*;

A3. Sura XXX, w. 4 i 5 – czytelny niewielki fragment.

A2 i A3 rozdzielone pojedynczym otokiem liniowym, na zewnątrz ślady pojedynczego otoku liniowego.

Rewers

R1: jak nr 1, czytelny wiersz 2 i 3, pod legendą imię kalifa *al Mutawakkil al' Allah*, pod nim punkt.

R2: jak nr 1, zachowana część napisu.

R1 i R2 rozdzielone podwójnym otokiem liniowym, na zewnątrz pojedynczy otok liniowy.

Średnica 25 mm, waga 1,586 g.

Moneta wybita nierówno, zachowany fragment ok. $\frac{2}{3}$, dość zatarta, nieznacznie zgięta.

4. Abu al Fadl Dża'far al Mutawakkil al' Allah (?)

Miejsce wybitcia ?, r. 247 (?) AH (861/862 AD)

Awers

A1: szahada (zatarta, czytelne pojedyncze litery 1. wiersza);

A2: w większości zatarta, w tym nazwa mennicy, z daty dobrze czytelne *czterdzieści i dwieście*, częściowo zatarte *siedem* (?);

A3: jak nr 3; czytelne niewielkie fragmenty.

Pomiędzy A2 i A3 podwójny otok liniowy, na zewnątrz pojedynczy otok liniowy.

Rwers

R1: zatarta;

R2: jak nr 1, czytelny niewielki fragment.

Pomiędzy R1 i R2 podwójny otok liniowy, na zewnątrz pojedynczy otok liniowy.

Średnica 24,5 – 26 mm (krążek nieregularny), waga 2,900 g.

Awers wybity nierówno, rwers centrycznie, moneta znacznie zatarta, bardzo słabo czytelna, lekko zgięta w połowie.

5. Abu Abd Allah Muhammad al Mu'tazz bi Allah (251-255 AH = 865/866-868/869 AD).

Miejsce wybitcia ? (ar Rafiqa?), r. 252 AH (866/867 AD).

Awers

A1: szahada;

A2: czytelna poza nazwą mennicy, silnie zatartą (czytelna litera *r* i prawdopodobnie *f*);

A3: jak nr 3, częściowo zatarta.

Na zewnątrz A3 podwójny otok liniowy.

Rwers

R1: Dla Boga/Muhammad/Posłaniec/Boga/al Mu'tazz/władca wiernych;

R2: jak nr 1, ujęta w dwa pojedyncze otoki liniowe.

Średnica 24 mm, waga 3,082 g.

Moneta wybita centrycznie, dość czytelna.

6. Fragment $\frac{1}{2}$ dirhema, awers i rwers całkowicie zatarte, nieczytelne, nierówno przełamana wzdłuż zgięcia, wyraźne rysy wykonane ostrym narzędziem, przy krawędzi przebity otwór.

Średnica 25 mm, waga 1,705 g.

7. Fragment $\frac{3}{4}$ dirhema, awers i rewers zatarte, nieczytelne, widoczne pojedyncze litery napisów. Ślady zgięć i uderzeń tępo zakończonym dłutem. Średnica ok. 25 mm, waga 2,310 g.

Jolanta M. Ścibior
Muzeum Lubelskie
ul. Zamkowa 9
20-117 Lublin

L I T E R A T U R A

Bielawski J. (tłum.)

1986 Koran, Warszawa

Czapkiewicz A., Lewicki T., Nosek S., Opozda-Czapkiewicz M.

1957 Skarb dirhemów arabskich z Czechowa, Warszawa

Łosiński W.

1988 *Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy, Slavia Antiqua*, t. XXXI, s. 93-181

Soczewiński E.

1996 *Dirhemy Samanidów*, Lubelskie Wiadomości Numizmatyczne, nr 5, s. 17-24

1997 *Dirhemy Umajjadów*, Lubelskie Wiadomości Numizmatyczne, nr 6, s. 26-34;

1998 *Dirhemy Abbasydów*, Lubelskie Wiadomości Numizmatyczne, nr 7, s. 12-24;

Jolanta M. Ścibior

A SET OF ARAB COINS (DIRHAM) FOUND IN TRZCIANKA, COUNTY OF SOKÓŁKA

Summary

During excavations at site of the former castle in Trzcianka, county of Sokółka, in 2007 seven Arab coins were found – dirhams (whole and in pieces). All coins, which year of issue was legible, were minted during the rule of the Abbasyd dynasty between 198 AH and 252 AD (813-867 AD). The mints that could be identified are: Madinat-as-Salam, Samarqand and most likely ar-Rafiqā. The presence of Arab coins confirms the existence of long-range trade routes reaching from the coast of the Baltic Sea through Polish lands and Ruthenia to the territory of the Eastern Caliphate (Baghdad).

Йолянта М. Съцибор

Комплект арабских монет (дирхемов), найденных в Тжцянце, повят Сокулка

РЕЗЮМЕ

Во время археологических исследований в 2007 г. в городище в Тжцянце повят Сокулка, найдено 7 арабских монет- дирхемов (целиком и фрагменты). Все монеты, у которых год выпуска был четкий, были выбиты во времена господства династии Абсыдов, в период между 198 АГ и 252 АГ (813- 867 АД). Идентифицированные монетные дворы - это Мадинат ас Салам, Самарканд, и правдоподобно ар Рафика. Наличие арабских монет подтверждает существование в IX – X вв. дальних торговых путей, ведущих с побережья Балтийского моря через польские земли и Русь на территорию Восточного (Багдадского) халифата.

Jolanta M. Ścibior

KOLEKTO DE ARABAJ MONEROJ (DIRHEMOJ) TROVITAJ EN TRZCIANKA, DISTRIKTO SOKÓŁKA

Resumo

En 2007, dum elfosaj laboroj en la loko de iama fortika setlejo en Trzcianka, distrikto Sokółka, oni trovis 7 arabajn monerojn – dirhemojn (tutajn kaj pecojn). Ĉiujn monerojn, kies emisijaroj estis legeblaj, oni stampis dum la regnotempo de la dinastio de Abasidoj inter 198 p.H. kaj 252 p.H. (813-867 p.K.). La identigitaj monstampejoj estas Madinat as Salam, Samarkando kaj verŝajne ar Rafiqa. La trovitaj arabaj moneroj konfirmas la ekziston en la 9-a - 10-a jarcentoj de longdistancaj komercaj vojoj irantaj de la marbordo de la Balta Maro, tra la pola kaj rusa teroj, ĝis la teritorio de la Orienta (Bagdada) Kalifujo.

Ryc. 1. Av. Fot. P. Maciuk

Ryc. 2. Rv. Fot. P. Maciuk

Ryc. 3. Av. Fot. P. Maciuk

Ryc. 4. Rv. Fot. P. Maciuk

Ryc. 5. Av. Fot. P. Maciuk

Ryc. 6. Rv. Fot. P. Maciuk

Ryc. 7. Av. Fot. P. Maciuk

Ryc. 8. Rv. Fot. P. Maciuk

Ryc. 9. Av. Fot. P. Maciuk

Ryc. 10. Rv. Fot. P. Maciuk

Ryc. 11. Av. Fot. P. Maciuk

Ryc. 12. Rv. Fot. P. Maciuk

Ryc. 13. Av. Fot. P. Maciuk

Ryc. 14. Rv. Fot. P. Maciuk